

NIEUWE STAPPEN IN DE MILIEUSOCIOLOGIE?

Een reactie bij Duurzame leefstijlen en consumptiepatronen

Pieter Leroy

De redactie van dit tijdschrift heeft mij uitgenodigd enkele kritische kanttekeningen te plaatsen bij bijgaand artikel. Die reactie zou in de eerste plaats betrekking moeten hebben op het artikel zelf. In de tweede plaats is mij gevraagd stil te staan bij de relevantie van een en ander in een Vlaamse context. Dat voor dit laatste een sinds negen jaar in Nederland werkzame Vlaamse socioloog wordt aangezocht is wellicht vererend, maar zegt ook iets over de stand van de Vlaamse (milieu)sociologie. Ik kom daarop terug. De kwaliteit van het artikel maakt overigens dat ik graag op de uitnodiging inga.

Deze reactie is geordend rondom een aantal hoofdpunten van Spaargarens artikel. Achtereenvolgens sta ik stil bij (1) zijn niet geheel heldere uitgangspunt, (2) zijn schets van en kritiek op het attitude-gedrag model, (3) zijn presentatie en interpretatie van de speltheoretische benaderingen, (4) zijn kanttekeningen bij het civilisatieperspectief en (5) zijn pleidooi voor een vanuit de ecologische moderniseringsgedachte geïnspireerde inzet van de structuratietheorie. Ik sluit af met (6) enkele opmerkingen over de relevantie van Spaargarens artikel voor Vlaanderen.

1. SPAARGARENS UITGANGSPUNT: DE MOEILIJKE BEREIKBAARHEID VAN DE BURGER-CONSUMENT OF DE CONSISTENTIE VAN SOCIAAL-WETENSCHAPPELIJKE THEORIEËN?

Spaargarens artikel begint en eindigt (afgezien van de epiloog) met een beleidsprobleem dat geenszins typisch Nederlands is. Dat probleem kan, in het kort, als volgt worden geschetst. De omvang en de ernst van het milieuvraagstuk zijn voor allerlei nationale en internationale overheidsorganisaties aanleiding geweest bijzondere milieubeleidsprogramma's te formuleren en tenuitvoer te leggen. Het

Nederlandse Nationaal milieubeleidsplan is er een voorbeeld van, het Vijfde Europese Milieuctieprogramma (MAP) eveneens. Met het Milieubeleidsplan en Natuurontwikkelingsplan voor Vlaanderen (1990) en Leren om te keren (1994) is ook in Vlaanderen de planmatige ontwikkeling en uitvoering van milieubeleid op gang gekomen.

Tegelijkertijd is bij beleidswetenschappers, milieudeskundigen en bij de betrokken overheidsorganisaties het besef doorgedrongen dat de formulering en uitvoering van milieubeleid geenszins een louter overheidstaak kan zijn. Milieubeleid vergt een programma van maatschappelijke verandering, van 'ecologische modernisering', dat vooral door de samenleving zelf moet worden gedragen. Een bijzondere taak is daarbij weggelegd voor die maatschappelijke activiteiten of sectoren die in belangrijke mate bijdragen tot de milieuproblematiek. Zij vormen de zogeheten doelgroepen van het milieubeleid. Gedacht moet worden aan de landbouw of deelsectoren daarbinnen, aan de chemische industrie, aan de energiebedrijven, enzovoort. Die doelgroepen kunnen, onder meer afhankelijk van hun interne organisatiegraad en hun disciplineringspotentieel, in meerdere of mindere mate zelf instaan voor het op gang brengen van de 'ecologische modernisering' binnen hun sector. Zwak georganiseerde doelgroepen, zoals het midden- en klein-bedrijf (in Vlaams jargon: de kleine en middelgrote ondernemingen of KMO's), zijn langs deze weg echter lastig bereikbaar. Dat geldt a fortiori voor de burgers-consumenten. Niemand betwijfelt het belang van hun bijdrage aan de aanpak van de milieuproblematiek, maar het feit dat zij niet of nauwelijks georganiseerd zijn, maakt hen als doelgroep lastig bereikbaar en dus moeilijk beïnvloedbaar.

Het is goed dat Spaargaren dit beleidsprobleem als vertrekpunt kiest; het is, wetenschappelijk gesproken, nog beter dat hij er niet te lang bij blijft stilstaan. Het wetenschappelijk interessantere probleem is immers de vraag of en zo ja wat de sociologie aan perspectieven voor dit beleidsprobleem te bieden heeft. Anders dan zijn begin- en eindpunt suggereren, is Spaargarens kritische analyse van die perspectieven in het vervolg van het artikel nauwelijks is gebaseerd op hun beleidsrelevantie, maar veel meer op hun wetenschappelijke kwaliteit. Die kwaliteit wordt vooral beoordeeld in termen van conceptuele consistentie. Cruciaal daarbij is de vraag of de beschreven perspectieven recht doen aan de complexe verhouding tussen individu en collectiviteit, meer bepaald tussen zogenaamd individueel consumenten-gedrag en collectief gestructureerde consumptiepatronen.

In die kritische analyse van enkele sociaal-wetenschappelijke benaderingen ligt mijns inziens de voornaamste verdienste van het artikel. Voor een beoordeling van de beleidsrelevantie van de diverse perspectieven lijkt het me 'te vroeg', en in elk geval zouden daarvoor andere criteria moeten worden gehanteerd. In Spaargarens tekst duiken evenwel hier en daar stellingen op waarvan niet helder is of zij door wetenschappelijke argumenten of door motieven van beleidsrelevantie zijn ingegeven. Dat is onder meer het geval in de laatste alinea vóór paragraaf 3, met bijvoorbeeld: 'Het gedrag van burger-consumenten is ten principale van belang omdat institutionele ontwikkelingen op het macro-niveau van de samenleving niet losgemaakt kunnen en mogen worden van ontwikkelingen op het micro-niveau van het alledaags handelen van mensen.' Het normatieve van de stelling is helder en op zich zelf verdedigbaar. Blijft de vraag of achter het 'niet losgemaakt kunnen en mogen

worden' een argument van wetenschappelijke consistentie of van beleidsrelevantie schuilgaat. Een soortgelijk probleem rijst als Spaargaren in paragraaf 3.2.4 het einde van het attitude-gedrag-paradigma aankondigt. Dat einde wordt voorspeld op grond van vooral wetenschappelijke deficiënties (zie hierna). Maar daarna wordt gesteld dat een nieuw paradigma zal beoordeeld moeten worden op grond van de bijdrage aan het doorbreken van de taakverdeling tussen de (sociale) psychologie en de sociologie. Of die taakverdeling doorbroken moet worden om wetenschappelijke redenen of omdat doeltreffend beleid daarom vraagt, blijft onuitgesproken. Spaargarens uitgangspunt én daarmee zijn centrale beoordelingscriteria zijn hierdoor niet ondubbelzinnig duidelijk.

2. SPAARGARENS SCHETS VAN EN KRITIEK OP HET ATTITUDE-GEDRAG MODEL

Spaargaren besteedt behoorlijk wat bladzijden aan het wetenschappelijk 'wegzetten' van de attitude-gedrag-benadering. De conclusie van zijn analyse is terecht: het attitude-gedrag-model kan, gezien vanuit een sociologisch perspectief, maar in beperkte mate bijdragen aan een beter begrip van het milieugedrag van individuele burgers/consumenten. Dat ligt aan de conceptie van het model: het is gericht op individueel (milieu)gedrag. In de oorspronkelijke versies daarvan spelen maatschappelijk-structurele factoren niet of nauwelijks een rol. De latere toevoeging van de 'blokjes' limitatieve en operatieve gedragsdeterminanten (figuur 1) of van allerlei apocriefe varianten daarvan, staat symbool voor de zeer onbevredigende wijze waarop in dit model zogenaamd individueel gedrag wordt gerelateerd aan sociale interactie en maatschappelijke structuur.

Die conceptie van het model heeft echter alles te maken met de sociaal-psychologische oorsprong ervan. Spaargaren noemt die disciplinaire oorsprong in paragraaf 3.2 wel even, en besteedt er in de paragrafen 4.2 en 4.5 nog een enkele, min of meer verborgen zin aan. Ook daar blijft nog min of meer impliciet dat (sociaal-)psychologen gedrag relateren aan al of niet bewuste persoonlijkheidsvariabelen zoals de attitude, terwijl voor sociologen gedrag pas betekenis krijgt in en door de zinvolle interactie met het gedrag van anderen en met de geïnstitutionaliseerde samenleving. Spaargaren had het attitude-gedrag-model veel korter kunnen behandelen als hij van meet af had gewezen op die typerende disciplinaire achtergrond. Elke wetenschappelijke discipline hanteert bij de analyse van de werkelijkheid haar uitsnijding daaruit, en creëert op grond daarvan haar eigen kern-variabelen en haar eigen 'ceteris paribus'-omgeving.

Spaargaren weet dat alles uiteraard ook. Het vermoeden is dan ook dat zijn kritiek niet zozeer het attitude-gedrag-model zelf betreft, maar dat zijn ongenoegen vooral uitgaat naar het feit dat zoveel (Nederlandse) sociologen dit model hebben gebezigd bij hun milieu-onderzoek. Al in 1985 wezen Peter Ester en ondergetekende in een trend report op de (te) grote dominantie van op dit model gebaseerd onderzoek in de Nederlandse milieusociologie (1). Wij bepleiten toen al dat de Nederlandse milieusociologie meer aandacht zou besteden aan milieuvraagstukken op meso- en macro-maatschappelijk niveau en gaven daar ook voorbeelden van. Ondanks dat advies heeft het attitude-gedrag-model in diverse, soms buitengewoon gecompliceerde

varianten, ook sinds die tijd het Nederlandse milieusociologisch onderzoek in belangrijke mate beïnvloed. Het lag aan de basis van verschillende langdurige onderzoeksprojecten, waarop overigens enkele milieusociologen zijn gepromoveerd. Daarnaast heeft het een veelheid aan kleinschalig, vaak lastig vergelijkbaar, en kwalitatief wel eens minder hoogstaand onderzoek opgeleverd. Die grote invloed bleek recent nog weer bij de publikatie van een inleiding in de milieusociologie: daarin wordt het attitude-gedrag-model, helaas zonder de kritische analyse van Spaargaren, als een belangrijke, zonet als de belangrijkste inspiratiebron voor sociologisch milieu-onderzoek opgevoerd (2).

De conclusies van Spaargaren over de sociologische deficiënties van het attitude-gedrag-model zijn volkomen terecht. Gegeven de sociaal-psychologische afkomst van het model is die bewijsvoering enigszins tautologisch, en had ze niet zoveel bladzijden gevergfd. Jammer is dat Spaargaren daarentegen nauwelijks aandacht besteedt aan het waaróm van het veelvuldige gebruik van dit model in het Nederlandse sociaal-wetenschappelijke milieu-onderzoek. Een snelle en beperkte wetenschapssociologische analyse leidt tot de conclusie dat het gebruik van het model (a) toeliet vertrouwde, survey-verwante methoden met relatief weinig inspanningen en met beperkte risico's in te zetten op het destijds relatief nieuwe veld van de milieusociologie; (b) mede bevorderd werd door het feit dat het Nederlandse sociaal-wetenschappelijk milieu-onderzoek voor een bijzonder groot deel contract-onderzoek was (en is); (c) goed aansloot bij de kennisbehoefte, inclusief de mechanistische vraagstellingen van opdrachtgevers die vooral wilden weten welke dosis kennis, informatie of voorlichting moest worden toegevoegd om een bepaald gedragseffect te bereiken, respectievelijk hoeveel prijsvariatie tot een meer energie- of afvalbewust gedrag zou leiden. Vrijwel alle onderzoeksprojecten op dit terrein waren direct gerelateerd aan de met veel informatie en voorlichting begeleide introductie van energiezuinige maar niet altijd gebruiksvriendelijke woningen, milieuvriendelijke maar ter plaatse niet altijd welkome windmolens, enzovoort.

De voorbeelden tonen overigens aan dat onderzoek van dit type wel degelijk beleidsrelevant kan zijn. Spaargaren lijkt uit de sociologische deficiënties van het attitude-gedrag-model de conclusie te trekken dat het model daarom ook niet of weinig beleidsrelevant zou zijn. Dat lijkt me een onterecht oordeel - dat evenwel mede voortkomt uit de gesignaleerde onhelderheid van Spaargarens uitgangspunt -. Voor de inzet van het beleidsinstrument voorlichting in het algemeen, en voor de ontwikkeling en opzet van diverse concrete voorlichtingsprogramma's in het bijzonder, heeft het Ajzen-Fishbein model zijn relevantie intussen bewezen. Zeker in combinatie met programma's van community development, buurtgericht opbouwwerk en aanverwante heeft het attitude-gedrag-model wel degelijk een vruchtbare bijdrage geleverd.

De snelle wetenschapssociologische analyse die hiervoor is gemaakt is uiteraard onvolledig en vergt nadere verkenning. Op één punt kan ze hier meteen worden aangevuld. De dominantie van het attitude-gedrag-model in de Nederlandse milieusociologie had, behalve met de genoemde pull-factoren, ook te maken met het feit dat er nauwelijks een andere theoretische invalshoek voorhanden was. Spaargaren verwijst in paragraaf 4.1 terecht naar Hofstee's 'klassieke' eerste aanzet tot een milieusociologie, maar zal het eens zijn met de stelling dat daaruit niet zonder meer

een milieusociologisch paradigma kon worden afgeleid. Het belang van Hofstee's bijdrage ligt overigens, anders dan Spaargaren lijkt te suggereren, niet in zijn definitie van begrippen, laat staan dat hij operationele criteria voor bij uitstek tijd- en plaatsgebonden begrippen als 'milieuvriendelijk gedrag' zou hebben aangedragen. Voor zover Hofstee's artikel een onderzoeksprogrammatistische aanzet bevat, ligt die mijns inziens meer op het terrein van de sociale constructie van milieuproblemen dan op het terrein van de (beleidsrelevante) operationalisering van begrippen. Misschien was Hofstee minder onderhevig aan de pull-factoren van het contract-onderzoek dan de sociale wetenschappers na hem, en was er voor hem dus minder noodzaak toch vooral beleidsrelevant bezig te zijn. De vraag waarom niemand op Hofstee's aanzet is doorgeslagen, ondanks bijvoorbeeld ook de aanzetten van Nelissen (3), is overigens even boeiend als de vraag waarom het attitude-gedrag-model zo dominant is geweest.

3. SPAARGARENS PRESENTATIE EN INTERPRETATIE VAN DE SPELTHEORIE

In paragraaf 3.2.4 voorspelt Spaargaren het einde van het attitude-gedrag-paradigma. Als hij daarmee bedoelt dat de dominantie van dat model in de Nederlandse (!) milieusociologie ten einde loopt, ben ik het daarmee eens. Ik betwijfel echter of dat 'einde' zozeer afhangt van intern-wetenschappelijke discussies, zoals 'het uitblijven van empirische confirmaties' en 'een wassende stroom van kritiek op de theoretische grondslag'. Mijn indruk is dat, als er sprake is van een verschuiving in de benaderingswijze, externe factoren, in het bijzonder de verschuivende kennisbehoeften bij opdrachtgevers, daarvoor van meer belang zijn dan intern-wetenschappelijke discussies.

Hoe dan ook, Spaargaren constateert terecht dat, naast het attitude-gedrag-model, het 'tragedy of the commons'-model een belangrijke rol in de Nederlandse milieusociologie speelt. Ook hier rijst de vraag waarom dit model, zij het in mindere mate dan het attitude-gedrag-model, zo populair is in de Nederlandse milieusociologie (en overigens ook internationaal). Opnieuw laat Spaargaren een wetenschaps-sociologische verkenning achterwege en concentreert hij zich op de wetenschappelijke merites en problemen van het model. Met de meeste punten van kritiek kan ik het zonder meer eens zijn. Het betreft in het bijzonder het reductionistisch-economische mensbeeld dat achter het 'tragedy'-model schuilgaat, en het dreigend a-historische karakter van het model, dat mensen losmaakt uit hun structurende omgeving. Het model is daarom, zoals het attitude-gedrag-model, eigenlijk intrinsiek weinig sociologisch.

De eensgezindheid over die conclusie laat onverlet dat ik het op twee punten niet eens ben met de wijze waarop Spaargaren het 'tragedy'-model presenteert. In de eerste plaats gaat hij er kennelijk van uit dat dit model, naast andere, 'gericht zou zijn op het conceptualiseren van de relatie tussen het micro- en het macro-niveau' (laatste alinea van paragraaf 3.3.2). Dat lijkt mij een onterechte Hineininterpretatie. De speltheorie is mijns inziens vooral bedoeld voor het begrijpen, verklaren en eventueel bijsturen van beslissingsgedrag van actoren in complexe sociale omstandigheden, in het bijzonder ook in sociaal-dilemma situaties. De kern van de speltheorie wordt niet

gevormd door stellingen over de relatie tussen momentaan individueel gedrag en geïnstitutionaliseerd collectief gedrag, maar door een set van (hypo)thesen over het gedrag van de verschillende actoren (alter) en de implicaties en consequenties daarvan voor het eigen gedrag (ego), met als doel het individuele beslissingsproces van een actor te ondersteunen. Dat zo'n beslissingsondersteunende theorie op reducties van de werkelijkheid is gebaseerd kan haar eventueel kwalijk worden genomen. Maar het verwijt dat ze niet sociologisch is, in casu niet goed overweg kan met de relatie tussen micro- en macro-sociaal niveau, lijkt mij gebaseerd op een misverstand over haar oorsprong en doelstelling.

Er is een tweede punt waarop ik het met Spaargarens presentatie en interpretatie van de speltheorie niet eens ben. In paragraaf 3.3 heet het eerst dat speltheoretische redeneringen gebruikt worden 'om aan te tonen dat collectieve milieugoederen niet zonder een of andere vorm van overheidsinterventie tot stand zullen komen', een stelling die kennelijk aan Van Asperen is ontleend. Iets verder wordt gesteld dat in het verlengde van de speltheoretische benadering 'dwang als prototypisch voor de (overheids)strategie van gedragsbeïnvloeding' verschijnt. Deze gedachtengang wordt in paragraaf 3.3.2 verder ontwikkeld en leidt, met een beroep op De Swaan, tot de stelling dat 'milieu-arrangementen - net als de arrangementen van de verzorgingsstaat - tot steeds verdergaande vormen van centralisatie en collectivisering' moeten leiden.

De eerste stelling, een maatschappelijke regeling rondom het gebruik van collectieve milieugoederen kan niet zonder een of andere vorm van overheidsinterventie tot stand komen, is nog verdedigbaar. Maar de tweede stelling, dat die overheidsinterventie 'dwang als prototypische strategie' zal hanteren is theoretisch en empirisch onjuist. Weliswaar wordt dwang in Hardins originele 'tragedy of the commons'-publikatie als voor de hand liggende strategie genoemd, maar principieel blijven verschillende strategische opties mogelijk: dwang, zeer zeker, maar eventueel ook collectieve regelingen gebaseerd op inzicht in het collectief belang dat met enige beperking van het eigenbelang gemoed is. Er is, afgezien van de historische onhoudbaarheid van de metafoor op zich zelf, noch theoretisch, noch empirisch bezwaar tegen een scenario waarin Hardins herders zelf tot dat inzicht komen en, via overreding en ruil, hun gedrag regelen. Met andere woorden, individueel en collectief milieugedrag kan, juist ook vanuit een speltheoretische benadering, gestuurd worden door gebruik te maken van countervailing powers of, in meer hedendaags jargon, door reflexieve zelfsturing.

Daarom komt ook het beroep op De Swaan in dit verband mij merkwaardig voor. Als ik de analyse van De Swaan goed interpreteer, zijn de opeenvolgende collectieve arrangementen in de historische rij die tot de verzorgingsstaat leidt, telkens een produkt van een sociaal-historische situatie met min of meer gelijkwaardige countervailing powers, van een soort macro-sociaal prisoners dilemma dus. Het is waar dat, ten behoeve van de doeltreffende en legitieme bewaking van zo'n collectief arrangement, bijna steeds uitgebreide organisatorische voorzieningen zijn getroffen. Het is ook juist dat de staat daarbij een cruciale rol als notaris (en financier) vervulde. Dat daarvan centralisatie en collectivisering uitgaat is eveneens juist, al klinken die beide begrippen hier wat ongedifferentieerd en ongenueanceerd. Maar de suggestie van Spaargaren dat dit onlosmakelijk met dwang als sturingsstrategie zou zijn verbonden is onterecht. Die suggestie is gebaseerd op een mijns inziens onjuist verband tussen de organisatorische vormgeving van de collectieve arrangementen enerzijds en de

daarbij ingezette sturingsstrategieën anderzijds. De zorg, in alle westeuropese landen, over de uit de hand lopende kosten voor de gezondheidszorg illustreren dit: het uit de hand lopen wordt veroorzaakt door arrangementen tussen particuliere partijen, waarbij het de overheid juist ontbreekt aan dwangmiddelen om in te grijpen.

Gaat Spaargarens redenering op dit punt theoretisch en historisch-empirisch niet op, ook inzake milieuedrag is ze eenvoudig weerlegbaar. De speltheoretische of common-goods benadering is in de jaren tachtig in het bijzonder ook vanuit neo-liberale hoek aangedragen om erop aan te dringen het milieubeleid niet zozeer meer via fysieke (overheids)regulering, maar deels ook via arrangementen tussen marktpartijen met tegenstrijdige belangen te (laten) regelen. Juist het tegengaan van overheidssturing, a fortiori van dwang, staat daarbij centraal. Op sommige beleids-terreinen - bijvoorbeeld de verschuivende opvattingen en feiten inzake milieuaansprakelijkheid voor processen en produkten - speelt de overheid maar een heel beperkte rol. Op andere terreinen probeert de overheid haar eigen beleidspraktijk aan te passen. Hedendaagse ideeën over netwerksturing, consensusbenadering en aanverwante zijn alle voor een groot deel gebaseerd op een 'tragedy of the commons'-of een 'countervailing powers'-model en worden uitgetest in gebiedsgericht milieubeleid, doelgroepenbeleid, enz. Van dwang is daarbij zo weinig mogelijk sprake. Mijn indruk is dat het hanteren van deze beleidsstrategieën eerder blijkt geeft van (te?) groot vertrouwen in tussen marktpartijen onderhandelde (meso-sociale) milieu-arrangementen (4).

Met deze reactie wil overigens niet gezegd zijn dat de wetenschappelijke consistentie van het 'tragedy'-model onbesproken zou zijn. Net zo min is uit de voorbeelden af te leiden dat de beleidsrelevantie ervan zonder meer groot is. De huidige dominantie van dit soort modellen in de Nederlandse bestuurskunde én hun populariteit in het Nederlandse milieubeleid doen weer vragen rijzen naar het waarom daarvan. Opnieuw lijken korte-termijn kennisbehoeften van beleidsmakers, in casu instrumenterings- en implementatievraagstukken, de wetenschappelijke agenda te bepalen. Maar dat is stof voor een andere bijdrage.

4. SPAARGARENS KANTTEKENINGEN BIJ HET CIVILISATIE-PERSPECTIEF

Voordat Spaargaren bij zijn aanzet tot een andere benadering komt, staat hij in paragraaf 3.4 nog kort stil bij het civilisatie-perspectief. Ik wil daar ook slechts kort bij stilstaan. Opvallend is dat Spaargarens vragen en bezwaren bij het gebruik van het civilisatie-perspectief in verband met de milieuproblematiek nu van geheel andere aard zijn. Hij heeft nu vooral empirische vragen en bezwaren, en formuleert nauwelijks kritiek op de consistentie van de benadering op zichzelf. Dat is, gegeven Elias' wetenschappelijke prestige, begrijpelijk.

Minder voor de hand liggend is dat Spaargarens kritiek op Goudsbloms gebruik van het civilisatie-perspectief voor de milieuproblematiek zich beperkt tot empirische vragen en opmerkingen als 'we weten nog niet hoe de diffusie van milieuedrag precies verloopt' en/of 'we weten nog niet precies hoe groot eenieders milieubelasting

is' tot aan 'we weten nog niet wat milieuge drag eigenlijk is'. Elk van deze reacties is terecht, al zal op sommige vragen het antwoord eeuwig uitblijven, omdat 'het' antwoord een sociaal-historisch en dus variabel antwoord is. Toch mis ik enig commentaar op twee andere punten. In de eerste plaats valt op dat Spaargaren geen methodologische bezwaren formuleert tegen de transfer van het civilisatie-perspectief van het ene sociaal-wetenschappelijke gebruik naar het andere. Het civilisatie-perspectief is immers ontwikkeld voor (en door) de (descriptieve) ex post analyse van eeuwenlange processen, en wordt nu gebezigd voor de (prescriptieve) formulering van een milieubeschavingsoffensief op redelijk korte termijn. Er is op zijn minst aanleiding tot de vraag of en onder welke voorwaarden zo'n transfer kan en mag, zowel vanwege de uiteenlopende doelstellingen als vanwege het geheel andere tijdsperspectief. In de tweede plaats is er de verschuiving van civilisatie-proces naar civilisatie-offensief. Ook Spaargaren geeft die verschuiving aan. Hij signaleert evenwel niet dat, waar Elias' erg veel aandacht besteedde aan allerlei gedrags-structurende factoren (technologie, grotere efficiëntie en tijdswinst, om maar één reeks te noemen), de voorstanders van het civilisatie-offensief de indruk wekken dat civilisatie vooral een zaak van gedachtenontwikkeling of civilisatie van ideeën is. Waar Elias, ver vóór Giddens, een evenwicht zoekt tussen gedragsstructurering en structurend gedrag, lijken sommige, vooral door milieuproblemen bewogen aanhangers van de civilisatie-theorie nogal idealistisch uit te gaan van de mogelijkheid een hogere moraliteit als het ware uit zichzelf te laten ontstaan. De ambitie toch vooral beleidsrelevant te zijn, lijkt het hier te halen van de sociologische consistentie.

5. SPAARGARENS PLEIDOOI VOOR EEN VANUIT DE ECOLOGISCHE MODERNISERINGSGEDACHTE GEÏNSPIREERDE INZET VAN DE STRUCTURATIETHEORIE

In het laatste deel van zijn artikel doet Spaargaren een voorstel voor een andere sociologische benadering van wat toch maar 'milieuge drag' moet worden genoemd. Hij stelt daarbij voor de structuratietheorie van Giddens als formeel kader te gebruiken en haar in te vullen met de theorie van de ecologische modernisering. Deze laatste zou dan van een overwegend institutioneel analyseniveau moeten worden vertaald naar het niveau van sets van (individuele en collectieve) gedragspraktijken, samengevat in het begrip 'levensstijl'.

Deze gedachtengang is interessant, maar mijns inziens nog niet geheel overtuigend. De gedachtengang is interessant omdat Spaargaren hiermee een serieus voorstel doet om de milieusociologie te verbinden aan algemeen-sociologische concepten en modellen. Het komt mij voor dat de milieusociologie slechts een volwaardig specialisme van de sociale wetenschappen kan zijn, als en in de mate waarin zij aansluiting vindt bij algemeen-sociologische theorieën. Dat is zowel wetenschapsstrategisch als wetenschapsinhoudelijk van belang. Wetenschapsstrategisch is dit van belang omdat de milieusociologie gemakkelijker door andere deelgebieden van de sociale wetenschappen 'erkend' zal worden naarmate zij zich niet van zogenaamd eigen, maar in feite aan de psychologie, de speltheorie en andere ontleende paradigma's bedient. Wetenschapsinhoudelijk is deze aansluiting van

belang omdat dan de verwevenheid van de milieuproblematiek met andere, fundamentele maatschappelijke processen duidelijk kan worden. Dat met deze aansluiting, zoals Spaargaren aangeeft, de nadelen van de andere paradigma's, in het bijzonder de (valse) dualismen micro-macro, individu-structuur, enz. kunnen worden ontlopen lijkt mij bijgevolg niet eens het belangrijkste argument. Het is immers, als het goede sociologie is, een vanzelfsprekend gevolg van de aansluiting bij de algemene sociologie. De argumentatie van paragraaf 4.3 leek mij dan ook overdreven uitvoerig. Overigens is ook de keuze voor uitgerekend de structuratietheorie (kort toegelicht in paragraaf 4.0 en 4.2) dan van niet zo groot belang als het feit dat het een algemeen-sociologisch conceptueel kader betreft.

Het voorstel is om onder meer deze redenen interessant. Maar de aanzet die Spaargaren formuleert is nog niet geheel overtuigend. Ik noem enkele punten.

Onduidelijk is waarom Spaargaren kiest voor de 'substantiële invulling' met 'de theorie van de ecologische modernisering'. Het lijkt een wat arbitraire keuze, die verder ook niet toegelicht wordt. Aan die keuze zitten in elk geval vraagtekens vast. Allereerst rijst de vraag of hier wel sprake is van een 'theorie', a fortiori van een sociologische theorie. Het vooral door Huber uitgewerkte concept 'ecologische modernisering' heeft een sterk economisch-technologische lading, en kan net zo goed als een louter metafoor worden opgevat. Zeer in het kort komt de gedachtengang hierop neer. De samenleving wordt, via de milieuproblematiek, geconfronteerd met de 'externe' effecten (in de biosfeer) van haar (vooral economische) handelen. Die neveneffecten zijn zo sterk dat zij bedreigend zijn voor de economische en/of technosfeer en voor de sociosfeer van het samenleven zelf. Huber schetst een beeld van een zichzelf bijsturende samenleving die de tot nu toe externe factor 'milieu' internaliseert. Dat internaliseren loopt vooral over het spoor van de economisch-technologische innovatie, die de motor vormt van het proces van 'ecologische modernisering'.

Feitelijk schetst Huber een (door hem gepostuleerd) sociaal-historisch proces dat opvallende parallellen vertoont met de wijze waarop de samenleving de produktiefactor 'arbeid' heeft geïnternaliseerd, een proces dat overigens nog gaande is. De wijze waarop Huber een vergelijkbaar proces van internalisering van de produktiefactor milieu veronderstelt, geeft het concept 'ecologische modernisering' mijns inziens meer het karakter van een metafoor dan van een theorie. Het relatieve historische automatisme dat Huber veronderstelt, en zijn wat geringere aandacht voor het sociale (strijd-)karakter van dat moderniseringsproces geven het begrip ecologische modernisering een veeleer programmatische dan analytische betekenis. Bijgevolg rijzen er vragen naar de toepasbaarheid van dit concept voor sociologische theorievorming. Niettemin, het is een interessante aanzet.

Het tweede vraagstuk dat aan de keuze voor Hubers these van de ecologische modernisering vastzit, geeft Spaargaren zelf aan. Hubers concept is tot nog toe vooral ingezet voor analyses op institutioneel, zelfs macro-institutioneel niveau. Spaargaren zet zich (paragraaf 4.3, laatste zin) tegen Tellegen en Wolsink af met de stelling dat in de structuratietheorie (maar eigenlijk in de sociologische theorie überhaupt) een onderscheid tussen individueel gedrag en institutioneel gedrag onhoudbaar is. Toch zal hij het wel eens zijn met de stelling dat er analytisch hoe

dan ook onderscheid te maken blijft tussen sociaal gedrag op micro-niveau (hetgeen iets anders is dan het psychologiserende begrip 'individueel gedrag') en geïnstitutionaliseerd en/of georganiseerd handelen op macro-sociaal niveau. Dat betekent dat Hubers these over de ecologische modernisering van het georganiseerde gedrag van bedrijven, bedrijfstakken en hele economieën moet worden geconverteerd naar het sociale gedrag van individuen, huishoudens en andere kleine groepen. Ook die transfer is bepaald niet vanzelfsprekend. Dat is niet alleen een kwestie van analyseniveau, noch van de ook hier geheel verschillende tijdsperspectieven, maar ook van de zeer uiteenlopende factoren en katalysatoren van gedragsverandering. Anders gezegd, het veronderstelde proces van ecologische modernisering wordt, op micro- en op macro-niveau, op geheel verschillende wijze aangestuurd, bevordert en tegengewerkt.

Die beide vraagstukken worden hier overigens niet als een kritiek op Spaargarens artikel geformuleerd, maar veel meer als aanwijzingen voor het feit dat er nog een heel onderzoeksprogramma te gaan is. Ik ga er daarbij even aan voorbij dat het begrip levensstijl zelf in de algemene sociologie nog omvangrijke theoretische en empirische inspanningen vergt, en beperk me, zoals Spaargaren, tot de toepassing op milieugebied. Spaargaren geeft zelf enkele lijnen van een onderzoeksprogramma aan. Hij zoekt het daarbij vooral in de sfeer van het bepalen en operationaliseren van wat 'duurzaam milieugedrag' is. Terecht zet hij zich daarbij af tegen al te reductionistische operationalisering in termen van bestedingspatronen. Terecht zet hij zich, zij het wat minder scherp, ook af tegen een verdere operationalisering van het begrip 'milieugebruiksruimte'. Dat leidt, via een bepaling van eenieders milieugebruiksruimte, immers al gauw tot door een deel van de milieubeweging geformuleerde morele gedragsvoorschriften ('gij zult niet met het vliegtuig op vakantie').

Ik betwijfel echter of de weg waarvoor hij vervolgens wél opteert, de Huberiaanse weg van het monitoren en monetariseren van milieugedrag tot operationele milieuprofielen bij verschillende levensstijlen, een sociologisch wenselijke weg is. Die keuze lijkt mij teveel door beleidsrelevantie ingegeven. Feitelijk komt Spaargaren daarmee toch vlakbij de inspanningen om ieders milieugebruiksruimte te bepalen en daaraan vervolgens morele en gedragsimperatieven te ontleen. Veel liever zag ik een onderzoeksprogramma ontwikkeld dat nagaat op welke wijze en onder welke omstandigheden bepaalde (milieu-)levensstijlen geproduceerd en gereproduceerd worden, onder invloed waarvan zij veranderen, enzovoort. In plaats van uit te gaan van een verondersteld proces van 'ecologische modernisering', lijkt het mij een sociologische opgave bij uitstek na te gaan hoe onze samenleving zich, onder invloed van de milieuproblematiek én de sociale constructie daarvan, daadwerkelijk moderniseert (of niet). Kennis van micro-, meso- en macro-sociale processen moet daarbij geïntegreerd worden. In geen geval moet de milieusociologie in een situatie worden gebracht dat zij voor de agendering en operationalisering van haar vraagstukken uitsluitend van de probleemformulering van natuurwetenschappelijke milieudeskundigen afhankelijk zou zijn.

6. DE RELEVANTIE VOOR VLAANDEREN

6.1. Is er milieusociologie in Vlaanderen?

Uit het eerder genoemde trend report uit 1985 werd duidelijk dat het sociaal-wetenschappelijk milieu-onderzoek in Vlaanderen qua omvang onvergelijkbaar was met het Nederlandse. Tussen 1975 en 1985 werd feitelijk alleen in Antwerpen, onder leiding van Jan Lauwers, door ondergetekende en toenmalige collega's enigszins langlopend sociologisch milieu-onderzoek verricht. Daarnaast werd zowel in Leuven als Brussel korterlopend onderzoek gedaan, onder meer naar de milieubeweging als nieuwe sociale beweging (De Geest, Stouthuysen en anderen).

Na negen jaar Nederland ben ik kennelijk nog voldoende goed geplaatst om de Vlaamse milieusociologie te beoordelen. De indruk is dat de milieusociologie na 1985 eerder nog onbelangrijker is geworden. Die indruk is gebaseerd op een drievoudige empirische waarneming: (a) op het aantal uitnodigingen voor bijdragen allerhande dat ik - kennelijk bij gebrek aan alternatief - vanuit Vlaanderen ontvang; (b) op een aanwijsbaar gebrek aan aanbod van milieusociologische expertise (zie paragraaf 6.b); en (c) op wat er, voor zover mijn waarneming strekt, in Vlaanderen aan sociaal-wetenschappelijk milieu-onderzoek gepubliceerd wordt.

Dit laatste kan worden toegelicht aan de hand van dit Tijdschrift voor Sociologie, ook al is een inhoudsanalyse van één tijdschrift natuurlijk een beperkte indicator. De index 1980-'90 van dit tijdschrift hanteert het begrip 'milieu' of samenstellingen daarvan niet eens als trefwoord. Wel is 'ecologie' een trefwoord - ik ga aan dat typerende woordgebruik verder voorbij -, waaronder evenwel in 11 jaargangen (1980-'90) slechts 2 artikelen zijn gegroepeerd, één van Jan Lauwers (1983, 4) en één van Nico Nelissen c.s. (1989, 1). Het eerste is mede gebaseerd op het Antwerpse onderzoek waarvan sprake, het tweede doet verslag van een klassiek attitude-gedrag-onderzoek en is derhalve typisch voor de dominante trend in het Nederlandse milieu-onderzoek. Voor de volledigheid zij vermeld dat in enkele artikelen over (nieuwe) sociale bewegingen ook de milieubeweging wel eens genoemd wordt. Overigens is het ook in de jaargangen 1991 en '92 geheel windstil inzake milieusociologie. Eén Vlaams milieusociologisch artikel dus in dertien jaar Tijdschrift voor Sociologie.

Tot ineens in 1993 een themanummer 'mobiliteit en milieu' verschijnt, dat feitelijk vooral over het (auto)mobiliteitsprobleem gaat. De inleiding van Kris Deschouwer suggereert, met het begrip vrije-tijd paradox, iets van een tragedy-model, maar behandelt voorts ook de problemen van beleidsinstrumentering en beleidsevaluatie. Telkens wordt aangegeven dat er geen empirisch onderzoek beschikbaar is. Deschouwer concludeert dat de sociologen terzake 'niet-aanwezig' zijn, maar gaat op het waarom daarvan helaas niet in. Van de artikelen zelf zijn er twee niet of weinig sociaal-wetenschappelijk. Van de twee andere is het artikel van Waeye een attitude-gedrag(bereidheid)sonderzoek van redelijk klassieke snit, terwijl dat van Berloznik c.s. het midden houdt tussen een attitude-gedragsonderzoek en een campagne-evaluatie. Het schetst het beeld van de (individuele) automobilist als een rationele actor, gevangen in een tragedy-model.

Met alle respect voor de geleverde inspanningen, maar het themanummer bevestigt, zoals de auteurs ook zelf aangeven, de zowel theoretisch als empirisch zwakke ontwikkeling van de milieusociologie in Vlaanderen. Het artikel van Spaargaren is in zoverre dus niet voor Vlaanderen relevant, dat van een dominante trend in de Vlaamse milieusociologie en van de noodzaak tot een andere aanzet geen sprake is, bij ontstentenis van een milieusociologie überhaupt. Het artikel van Spaargaren is evenwel wél relevant voor diegenen die de milieusociologie in Vlaanderen alsnog willen ontwikkelen. Spaargarens advies is feitelijk dat niet te doen langs de lijnen van een attitude-gedrag-model - of andere aan de psychologie ontleende paradigma's -, maar integendeel beroep te doen op paradigma's uit de algemene sociologie. Met Bourdieu, Giddens, Huber, Beck en aanverwante zijn er zo langzamerhand voldoende bruggen tussen de algemene en de milieusociologie voorhanden.

6.2. Zo nee, waarom niet?

De conclusie dat de ontwikkeling van de milieusociologie in Vlaanderen is achtergebleven is natuurlijk niet slechts gebaseerd op een enkel tijdschrift of een enkel themanummer. Ook bij andere recente gelegenheden is gebleken dat de Vlaamse universiteiten nauwelijks een aanbod van sociaal-wetenschappelijke milieu-expertise te bieden hebben. Ik verwijs naar het Vlaams Impulsprogramma Milieutechnologie (VLIM), in het bijzonder naar het 'begeleidend sociaal-wetenschappelijke onderzoeks-luik' (5). Geen enkele van de schaarse aangemelde en gehonoreerde projecten sluit aan bij algemeen-sociologische thema's. Het cluster van 3 projecten rondom 'milieurelevant gedrag' hanteert - vanwege een vermeend hogere beleidsrelevantie of omdat de projecten vooral door psychologen en pedagogen zijn geformuleerd? - feitelijk een attitude-gedrag-model. Eén ander project heeft een overwegend stadsplanologische invalshoek, een ander richt zich, zonder herkenbare disciplinaire of paradigmatische achtergrond, op evaluatie en ontwikkeling van voorlichting in milieurisico-bedrijven.

Ook bij de voorbereiding van het Milieu- en Natuurrapport Vlaanderen (MIRA), recent gepubliceerd als *Leren om te keren*, is ijverig gezocht naar sociaal-wetenschappelijke expertise (6). Die moest bijdragen aan een sociaal-wetenschappelijk doordachte beschrijving van milieurelevante maatschappelijke ontwikkelingen (deel II), en aan de formulering van haalbare beleidsvormen en -instrumenten (deel V). In deel II hebben sociale wetenschappers, afgezien van enkele demografische en planologische bijdragen, geen rol van betekenis gespeeld. In deel V vallen de belangrijke bijdragen vanuit het milieurecht en de milieu-economie op. Het wetenschappelijk onderzoek op het terrein van het milieurecht heeft de laatste jaren in Vlaanderen een grote sprong voorwaarts gemaakt, mede door de opdracht van de Vlaamse regering een gestroomlijnde milieuwetgeving te ontwerpen. Uit de voortreffelijke wijze waarop het milieurecht, in casu de zogeheten Commissie Bocken, de taak heeft volbracht blijkt dat de universitaire expertise daarvoor beschikbaar en klaar was. Het toegepaste onderzoek kon slechts tot een goed einde worden gebracht door voldoende voorafgaand wetenschappelijk basiswerk dat, andersom, ook weer door dat praktijkgerichte onderzoek wordt gestimuleerd. Voor de milieu-economie geldt, op kleinere schaal, een vergelijkbare ontwikkeling. De inzet van economische instrumenten in het Vlaamse milieubeleid had de afgelopen jaren al

een wetenschappelijke discussie terzake op gang gebracht. De zogeheten ecotaks mag dan politiek een wellicht te grote sprong betekenen, het heeft wel geleid tot nieuwe maatschappelijke én wetenschappelijke discussies.

En de sociale wetenschappen in striktere zin? De sociologie, zoals de politicologie, de bestuurskunde en de communicatiewetenschap, kortom wat vroeger 'pol en soc' heette, is bij de voorbereiding van het Milieu- en Natuurrapport zo goed als geheel aan de zijlijn gebleven. Toch kunnen rechtssociologen wel degelijk en anders dan juristen, bijdragen aan een beleidsrelevante analyse van de inzet van convenanten (of: milieu-arrangementen). Communicatiewetenschappers zouden de instrumentele betekenis van voorlichting en educatie kunnen belichten. Politicologen en bestuurskundigen zouden expertise over een geschikte beleidsorganisatie moeten kunnen aanbieden, terwijl van sociologen, conform Spaargarens pleidooi, een bijdrage aan het maatschappelijk milieudebat in het algemeen mag worden verwacht. Het zijn slechts enkele voorbeelden. Wie Leren om te keren leest, zal vaststellen dat daarin nauwelijks sprake is van bijdragen vanuit de Vlaamse, universitair georganiseerde sociale wetenschappen sensu stricto. Er was ook nauwelijks een aanbod.

Voor een grondige analyse van het 'waarom' van die zwakke positie van de Vlaamse milieusociologie is hier geen plaats. Twee factoren kunnen mijns inziens in elk geval niet (meer) ter verklaring worden aangevoerd. In de eerste plaats kan niet, zoals voor de Nederlandse milieusociologie anno 1975-'85 misschien nog gold, worden verwezen naar een gebrek aan toepasbare algemeen-sociologische paradigma's. Spaargaren laat slechts een fragment zien van wat er internationaal inmiddels aan startpunten beschikbaar is. Die algemeen-sociologische uitgangspunten zijn in Vlaanderen ten minste zo goed bekend als in Nederland. Intussen lijkt, wat er in Vlaanderen feitelijk aan sociaal-wetenschappelijk milieu-onderzoek wordt verricht, te worden overgelaten aan mensen die veel minder goed in die sociologische tradities zijn ingewijd. In de tweede plaats kunnen Vlaamse sociologen, zoals mijns inziens nog al te vaak gebeurt, niet blijven verwijzen naar een gebrek aan traditie inzake wetenschappelijke voorbereiding en ondersteuning van beleidsprocessen. Met VLIM en MIRA heb ik slechts twee voorbeelden genoemd van recente verzoeken om mobilisatie van sociaal-wetenschappelijke milieu-expertise. In beide gevallen ging het verzoek uit van min of meer onafhankelijk van de overheidsadministratie zelf functionerende organisaties, waardoor ook een wat grotere wetenschappelijke vrijheid kon worden aangeboden. Ook andere signalen, bijvoorbeeld de diverse verzoeken om onderzoek die ondergetekende vanuit Vlaanderen krijgt, wijzen op een sterk toegenomen behoefte aan sociaal- en beleidswetenschappelijke ondersteuning van het milieubeleid in Vlaanderen.

Kortom, mijns inziens is nu, anders dan in 1985, aan enkele noodzakelijke voorwaarden voor de ontwikkeling van een milieusociologie in Vlaanderen voldaan. Toch blijven initiatieven nog steeds achterwege. Het komt mij voor dat er zo langzamerhand sprake is van een strategische vergissing van diegenen die in het Vlaamse sociaal-wetenschappelijke landschap verantwoordelijk zijn voor de planning en programmering van onderwijs en onderzoek. Hoe dan ook, ik wil de daadwerkelijke ontwikkeling van een milieusociologie in Vlaanderen graag ondersteunen.

VOETNOTEN

- (1) ESTER P. en P. LEROY, 'Sociologie en het milieuvraagstuk - Tien jaar sociaal-wetenschappelijk milieu-onderzoek in Nederland en Vlaanderen', in: A.B. BERENDS et alii, *Sociologisch Jaarboek 1985*. Deventer, 1986, pp. 112-131.
- (2) TELLEGEN E. en M. WOLSINK, *Milieu en samenleving - een sociologische inleiding*. Leiden/Antwerpen, 1992.
- (3) Ik doel alleszins op NELISSEN N., 'Aanzetten tot een sociologische theorie van het milieuvraagstuk', in: P. ESTER (red.), *Sociale aspecten van het milieuvraagstuk*. Assen, 1979, pp. 5-20. Daarnaast bedoel ik echter vooral zijn proefschrift NELISSEN N., *Sociale ecologie*. Utrecht, 1972. Het blijft mij, zoals Spaargaren ook zelf in een eerder artikel heeft aangegeven, verbazen dat er in Nederland zo weinig is voortgebouwd op die stadssociologische en sociaal-ecologische traditie. Wellicht dat, naast andere, de relatieve ontoegankelijkheid van de franse sociologische en sociaal-morfologische traditie voor de meeste Nederlandse sociologen terzake van belang is.
- (4) Aan tussen marktpartijen onderhandelde milieu-arrangementen zitten, naast voordelen, ook onmiskenbare beperkingen en nadelen. Zie daarover in algemene zin de bijdrage LEROY P., 'Is bestuurlijke vernieuwing ook milieuvernieuwing?', in: N. NELISSEN et alii (red.), *Overheid: vernieuwer of vernielers?*. Leiden/Antwerpen, 1992, pp. 89-94. Voor een analyse van de achtergronden en de effectiviteit van milieu-arrangementen op het terrein van het gebiedsgerichte milieubeleid zie men LEROY P., 'Geïntegreerd gebiedsgericht milieubeleid in Nederland: een beleidssociologische analyse', in: F. D'HONDT en H. LEINFELDER (red.), *Milieu, natuur en ruimtelijke ordening*. Vlaamse Federatie voor Planologie, Gent/Antwerpen, 1994, 54-66.
- (5) Zie voor een overzicht het rapport van de Stichting Technologie Vlaanderen, *De Vlaamse technologieprogramma's*, Brussel, 1994.
- (6) A. VERBRUGGEN (red.), *Leren om te keren - Milieu- en Natuurrapport Vlaanderen*, Leuven/Apeldoorn, 1994.